

**T.QAYÍBERGENOVTIŇ «QARAQALPAQ DÁSTANÍ» ROMAN
TRILOGIYASÍDA KÁSIPLIK SÓZLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ**

Tursınbaev Amangeldi

Kalit so'zlar. Roman, kasblik sózlar, leksika.

Annotatsiya. Bu maqolada qoraqalpoq adabiyotining kózga kóringan namoyondalaridan biri T.Qayıpbergenovning ijodi va uning asarlaridagi qóllanilgan kasblik sózlarning anglatilish masalasini tahlil qildik. Kasblik sózlar tushunchasining ózi haqida ham malumotlar keltirib ótildi.

Ключовое слова. Роман, профессиональные слова, лексика.

Til - adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń belgili bir basqıshlarında payda bolıp adamzattı haywanatlar dúnyasınan ajratıp turatúǵın eń tiykargı belgi sipatında adamlardıń jámlesip jasawına múmkinshilik jaratıp beretuǵın jámiyetlik qubılıs. Til bilimi til haqqında ilim bolıp, ol dúnya tillerin izertleydi. Sonlıqtan, tildiń tábiyatın tereń hám tolıq biliw ushın til bilimi túrli tarawlarǵa bólip úyreniledi. Eń aldı menen hár bir tildiń ózine tán seslik sisteması, sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı boladı. Tildiń seslik sisteması til biliminiń fonetika tarawında, sózlik quramı leksikologiya tarawında, grammatikalıq qurılısı onıń grammatika tarawında ayrıqsha izertlenedi. Bunday etip bir tutas tilde bóleklerge bólip izertlew onı teoriyalıq jaqtan tereń úyreniwdi, ámeliy jaqtan ánsat túsindiriwdi támiyinleydi. Usınday maqsette hár bir tarawdıń ózi de bolimlerge bólinip úyreniledi. Máselen, fonetika tarawınıń ózi sıpatlama fonetika, salıstırma fonetika, tariyxıy fonetika, fonologiya siyaqlı bólimlerden turadı. Bul taraw hám bólimler óz aldına ayrıqsha ilim dep te júrgiziledi. Til biliminiń bunday taraw hám bólimlerge bóliniwı erte zamannan berli dástúrge aylangan hám kópshilik dúnya tillerin izertlewde ózin aqlaǵan usıl bolıp tabıladı. Til biliminiń hár bir tarawında insan tiliniń belgili bir tárepi onıń basqa tárepleri menen tigız baylanıslı halda arnawlı túrde sóz etiledi.

Til biliminiń eń baslı tarawlarınıń biri – leksikologiya. Ol tildiń sózlik quramı hám onıń rawajlanıw nızamların úyretedi. Sózlik quramdı diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq baǵdarda qarastıradı, izertleydi. Usı kóz-qarastan leksikologiya tarawında

eki obyektти hám eki bólimdi qarawǵa boladı. Olardan biri tildiń sózlik sistemasın házirgi jaǵdaydaǵı rawajlanıw dárejesinen úyretse, ekinshi sózlik quramda tariyxıy jaqtan tekserip, oǵan sol tildi dóretiwshi xalıqtıń tariyxı menen tikkeley baylanısta baha beredi, sózge tariyxıy táriypleme jasaydı. Usıǵan baylanıslı leksikologiya iliminde bir-birine bekkem baylanıslı eki bólimdi ajıratamız. Olardı házirgi leksikologiya hám tariyxıy leksikologiya dep ataymız.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında belgili bir kásipke baylanıslı, sol kásipte islewshi adamlardıń leksikasına tán, olardıń kúndelikli bir-biri menen sóylesiwinde zattıń yamasa háreketiń ataması sıpatında qollanılatuǵın sózler menen sóz dizbekleri bar. Máselen, balıqshılıq kásibine baylanıslı balıqshılar arasında mınanday sózler menen sóz dizbekleri qollanıladı: iynelik (awdıń jırtılǵan jerin jamaw ushın aǵashtan islengen teben), jer qaraw (balıq bar jerlerdi izlew, balıqlı jerlerdi tabıw), garbol (kishkene ǵana mónke balıq), vagon (náreteniń awzı), qıyratpa (balıq shanshatuǵın shanışqı), saliy (balıq juwatuǵın ıdıs), qara qus (qayıqtıń bası) h.t.b.

Sonday-aq, qurılıs isleri menen shuǵıllanatuǵın kásip iyeleriniń sóylew tilinde kásiples jámaát ushın tanıs sheklengen sózler de qollanıladı. Mısalı: shaytan-qurılıs isleri menen shuǵıllanatuǵın kásip iyeleriniń tilinde ushırasadı. Bul sóz arqalı diywaldıń yáki múyeshtiń dúziliwligin, tegisligin, qapını yáki terezeni qurǵanda onıń dúziw yáki qıysıqlıǵın anıqlaytuǵın quraldı aytadı. Tiykarınan alǵanda, dúziwlikti, tegislikti ólsheytuǵın quraldıń ataması oris tilinen alınǵan урoвeнь sózi túrinde qabıl etilgen. Ekiniń birinde урoвeнди alıp beriwdiń ornına shaytandı alıp túrinde de qollanıla beredi. qurılısshılar arasındaǵı “shaytanı túspe, múyeshi túspeydi” degen frazeologiyalıq sózler de usı tiykarda dóregen.

Qodeger – bul da qurılıs isleri tarawında ushıraytuǵın atama. Ol ızǵar topıraq degendi ańlatadı. Jaydıń tóbesine topıraq shıǵarıwda, birinshiden, atıwǵa qolaylı bolıw ushın, ekinshiden, shıǵarılǵan topıraqtıń bekkemligi ushın topıraqqa suw sińdiriledi. Onnan ızǵar topıraq payda boladı. Bul qurılısshılar tilinde qodeger dep ataladı. Suw sińdiriw háreketin olar qodegerlew deydi, ızǵar topıraq atıwdı qodegerlep atıw túrinde de qollana beredi.

Usınday kásiples háreketiń sóylew tiline tán sheklewli qollanılw órisine iye sózler kásiples sózler dep ataladı.

Belgili bir kásip tarawına tán atamaların kásiples adamlar tilindegi sınırları kásiplik dubletler retinde tanıladi.

Kásiplik sózlerdi evfemizmler, sonday-aq dialektlik leksika birlikleri menen shatastırıwǵa bolmaydı. Óytkeni olar evfemizaciyalıq hám dialektlik belgilerge iye emes. Kásiplik sózlerdiń tiykarǵı ayırıqshalıǵı olardıń kásiplik shekleniwshiliginde hám sáykes atamaların sınırları xızmetin atqarıwında kórinedi. Máselen, tuwıw degen sózdiń mánisin evfemizaciyalıq usıl tiykarında jumsartıw arqalı sol sol mánidegi kóz jarıw sózi dóregen. Ádebiy tildin leksikasındaǵı shırpı sóziniń sınarı sıpatında aymaqlıq ayırıqshalıqqa sáykes túslik dialektte kúkirt (káwırt) sózi jumsaladı. Bulardıń ekewinde de (kóz jarıw) evfemizmi menen dialektlik (kúkirt sózinde de) kásiplik ózgeshelik joq. Olar kásiplik sheńberde dóregen leksikalıq birlikler emes.

Kásiplik sózler de jalpı xalıqlıq leksikanı bayıtıwda belgili orındı iyeleydi. Bul olardıń qollanıw dárejesiniń artıwına, jedellesiwine gárezli boladı. Sheklengen óriske iye anaw ya mınaw kásiplik birlik jiyi qollanıwı arqalı, kem-kem órisin keńeytip jalpı xalıqlıq tanımalılıqqa iye bolıp ketiwi múmkin. bunday jaǵdayda ol jalpı xalıqlıq leksikaǵa enip otıradı.

Jalpı xalıqlıq sózliktiń quramındaǵı geypara leksikalıq birliklerdiń tildin rawajlanıwınıń belgili bir dáwirlerinde mánisi hám qollanıwı jaǵınan kásiplik shekleniwshiligi ayqın seziletuǵın sózler bolǵanlıǵı, biraq olardıń kele-kele jalpı xalıqlıq sıpatqa iye bolǵanlıǵı, hátteki mánilik jaqtan keńeygenligi, tariyxıy ózgerislerge de ushırap otırǵanlıǵı turǵan gáp. Máselen, sharwashılıq tarawına baylanıslı túsiniktiń ataması sıpatında payda bolǵan daq sózi bunnan neshshe ásirler burın kásiplik mánide qollanıw keldi. Maxmud Qashǵariy óziniń “Devonu luǵat it türk” atlı miynetinde bul sózge tómendegishe sıpatlama beredi:

Daǵ - qoramaol va boshqalarga bosilgan tamǵa. Forslar bu sózni turklardan olganlar. Chunki forslarda turklardagidek qoramol yóq. Shuning uchun bu sózga ularda zarurat ham bólmagan. Men bu sózni musulmonlar chegarasida eshitdim¹.

Daq sózi házir de qaraqalpaq tilinde óziniń turaqlı ornına iye, biraq ol mánilik jaqtan úlken ózgerislerge ushıraǵan halında bizge jetip otır. Daq, belgi, kir, qayǵı, dárt degen mánilerde qollanıladı. Al onıń ertedegi mánilik sınarı xızmetin atqaratuǵın tamǵa

¹ Maxmud Qashǵariy. Devonu luǵatit türk. III tom. Toshkent. 1963. 167-bet.

söziniñ de hâzir kâsiplik shekleniwshilik belgisi sezilmeydi, jalpı xalıqlıq sózliktiñ birliği dârejesine jetken.

Sonday-aq atız sózi diyqanshılıq islerine baylanıslı mánide dóregen kâsiplik ayırıqshalıqqa iye leksikalıq birliklerden esaplanadı. Maxmud Qashgariydiñ joqarıda atalğan sózliginde bul sóz keñ, enli degen mánide qollanılıp kelgenligi tuwralı maǵıwmat berilgen².

Diyqanshılıq tarawında qıytaq, gúlshe usağan egislik jerlerdiñ kólemlik ózgesheliklerin ańlatatuǵın sózler ushırasadı. Atız qıytaqqa qaraǵanda da, gúlshege qaraǵanda da keñ. Mine usı tiykarında ol keñ, enli mánilerge qosımsha kâsiplik mánini qabıl etken. Al, hâzirgi zaman qaraqalpaq tilinde onıñ dáslepki mánileri joyılğan da, kâsiplik mánisi saqlanıp qalğan. Ol da qollanıluwı jaǵınan belgige iye emes, kerisinshe, jiyi qollanıluwı qásiyetin ózlestirgen, jalpı xalıqlıq sózlikke kirgen.

Yamasa atlas toqımashılıq tarawında dóregen atama ekenligi belgili. Ol gezlemelerdiñ bir túrin ańlatadı. Atlas sózi túrkiy tillerden orıs tiline XV ásirde awısqan. Tiykarınan arabtıñ atlas (jıltır, tegis) degen sózinen alınğan³. Oktyabrge shekemgi dáwirde qaraqalpaq xalqınıñ turmıs dârejesiniñ oǵada ayanıshlı bolıwına, tutınıw zatlarınıñ jetispewine baylanıslı túrk tillerdiñ leksikasında qollanılıp kelgen atlas sózi óziniñ tar órisli sheklengen sıpattıñ uzaq waqıt saqlap keldi. Tek keyingi dáwirde ǵana toqımashılıq isleriniñ rawajlanıwı, atlastıñ xalıq turmısında keńnen taralıwı nátiyjesinde bul sóz de ádettegi sóz birliklerindey bolıp ketti.

Ataqlı tyurkologlardıñ biri S.E.Malovtıñ “Eski túrkiy jazıw estelikleri” atlı miynetinde tekstler boyınsha berilgen sózlikte awıl⁴ sózi ústi ashıq mal qamaytuǵın qora mánisinde túsindiriledi. Demek awıl sózi sharwashılıqqa baylanıslı termin sıpatında qollanılğan degen sóz. Bul sózdiñ usı mánisi hâzirgi zaman túrkiy tilleriniñ hesh qaysısında ushıraspaydı. Kerisinshe, ol qaraqalpaq tilinde pútkilley basqasha mánide, yaǵnıy bir topar xojalıqlardıñ jıynalıp otırǵan ornı degen mánide qalıplesken. Bul sóz usı mánide jedel sózliktiñ tiykarǵı birlikleriniñ biri retinde xızmet etip kiyatır.

Kâsiplik sózler jalpı xalıqlıq sózlikti bayıtıwdaǵı dereklerdiñ biri xızmetin atqaradı. Olar sheklengen qollanıluw órisine iye sózler bolıwına qaramastan kórkem shıǵarmalarda da ushırasadı. Bunda kórkem sóz sheberleri olardı uslublıq maqsette

² Maxmud Qashgariy. Devonu luǵatit turk. III tom. Toshkent. 1963. 17-bet.

³ Э. Курышжанов, С.Исаев. Көшпели сөзлер. «Билим және еңбек». 1964. №7. 20-бет.

⁴ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. Л. 1951. 355-бет.

súwretleytuǵın waqıyaǵa sáykes kásiplik ózgeshelikti ayırıqshalıǵın durıs kórsetiwdi názerde tutadı.

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” roman trilogiyasınıń ekinshi kitabı esaplangan “Baxıtsızlar” romanında qollanılǵan kásiplik leksika haqqında izertlew jumısımızdı dawam ettiremiz.

“...1806-jıl. Dańǵaralı “Aydos awılı”nıń padashılarının biri Dospan kúndegi ádetinshe tań ala gewgimde shańlıqqa kelip, úyrenshikli tóbeshigine aq tayaǵın shanıshtı da, oǵan óziniń góne qara qalpaǵın kiygizip, dawısınıń barınsha súren saldı: Malındı aydaaa!!!”⁵.

Keltirilgen mısálǵa názer salıp qarasańız romannıń baslanıwında-aq padashı Dospan haqqında sóz boladı. Onda malların aydap kiyatırǵan kórinis súwretlenedi. Mısalda keltirilgen “padashı” sózi sharwashılıq kásibine tiysli sóz bolıp esaplanadı. Erte dáwirlerde qaraqalpaqlardıń shuǵıllanatuǵın tiykarǵı kásipleri diyqanshılıq, sharwashılıq hám balıqshılıq bolǵan. Olar usı kásipler menen shuǵıllanıp kún keshiretuǵın bolǵan.

“Padasın toplaı awıldan shıǵıp baratırǵanda da bul sóz esinen shıqpadı. Tiline erk bergen urılardı bir nárse dep juwap qaytarmaǵanına pushayman qılıp, barmaǵın tislew menen artına burılıp edi, olar qamıs qoralar menen ılawshıqlardıń tasasınan kózge shalınbadı”⁶.

Bul jerde de “padashı” haqqında sóz boladı. Sonday-aq, urılar haqqında da mısál arasında keltirilgen qatarlar kózge taslanadı. Sol dáwirlerde “urıshılıq”tı da kásipkе aylandırǵan, hátteki sonıń jetik qánigesi bolǵan adamlar da bolǵan. Bunı usı kitapta keltirilgen mısallardan kórip juwamaq shıǵarıwǵa boladı. Jáne de:

“Bul awıldıń basqa awıllardan ayırması – uzaq sapardan boldırǵan kárwannıń suwǵa jetken jerde irkilip júk túsirgeni yańlı, móldir suwlı “Kókózek”tiń kánarına biyreje mákanlasqanında emes, ele shókpegen, jabıwları taza kárwan bası narlar kibi biyik, bes otawdı aylana qonıslasqan bir gúreń elatlıǵında”⁷.

⁵ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.3.

⁶ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.4.

⁷ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.4.

“Kárwan bası” tiykarınan uzaq jerlerge júk alıp saparǵa shıǵatuǵın, sawda-satıq penen shuǵıllanıwshı túyrelerden ibarat toparǵa basshı bolǵan adamǵa qarata aytılatuǵın kásiptiń ataması bolıp esaplanadı. Kárwanlar ertelerde bir elden ekinshi bir elge sawda-satıq jumısların alıp barıw, yáki bolmasa tovar alıp qaytıw ushın jolǵa atlanatuǵın bolǵan. Óz gezeginde búgingi kúnde bunday kásip ataması kózge taslanbaydı. Degen menen kásiplik leksikada “kárwan bası”lar da kásiptiń bir túri sıpatında tilge alınadı.

“Kúnshıǵar shetkisi on bir qanatlı labır otaw Aydosıń ata miyrası, házir “másláhát úyi” dep ataladı, onnan sońǵısı miymanxana, ortańǵısı jataqxana, tórtinshi otaw ózinen tete inisi Begiske, kúnbatar shetkisin kishi inisi Mirjıqqa baǵıshlap tiktirgen. Urılardı hám atlını ol usı otawlar átirapınan izledi, óytkeni, olar sózsiz solqalarǵa aydap aparıladı. “Másláhát úyinen” tútin kóterilmegenine qarap, “Aydos biy ele kelmepti” dep shamaladı”⁸.

Keltirilgen qatarlarda romannıń tiykarǵı baslı qaharmanı Aydos haqqında basınan-aqırına shekem sóz etiledi. Waqıyalar Aydosıń átirapında júz beredi. shıǵarmanıń baslı qaharmanı esaplangan Aydosıń lawazımı, tiykarǵı kásibi “biy” bolıp esaplanadı. Erte dáwirlerde qaraqalpaqlardı biyler basqarǵan. Biyler xalıqtıń basshısı, olardıń arın arlap, jırın jırlaytuǵın tiykarǵı súyenishi bolǵan. Sol sebepli de biz “biy” ataǵın bir kásiplik leksika sıpatında atap ótksek orınlı boladı.

Bul shıǵarmada hár bir bólimniń basında avtor sózleri beriledi. Avtor hár bir bólimde qanday waqıya sóz etiliwin, onda qanday qatnasıwshılar qatnasıwın birme-bir bayanlap berip otıradı. Qumar Aydosıń inisi Mirjıqqa ataştırılǵan edi. Qumardıń ákesi Esengeldi máhrem Qońırat hákimi Tóremurat suwpınıń qolındaǵı adamı edi. Aydos bolsa olarǵa qarsı bolıp qalǵan jawlardan biri. Esemurat máhrem menen Aydos bir-biri menen bir jerde miymanda otırǵanında, Aydos Esengeldi máhremnen burın aldına keltirilgen maldıń basın kesip maydalaǵanı ushın Esengeldi máhrem oǵan arazlasıp qalǵan boladı. Bul waqıyanı Jaqsılıq soqır ǵarrı ózinoń balası Dospańǵa aytıp beredi. sonnan soń Aydos penen Esengeldi máhrem bir-birine dushpan kóz qarasta bolıp qalǵan. Biraq olar quda tamır boladı. Aydos bir sózli adam. Ol ákesiniń wásiyatın orınlaydı. Ákesi Sultangeldi zamanında abıraylı adam bolǵan. Ol Esengeldi máhremge

⁸ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.3.

ózbek hayalínnan tuwılǵan qızındı kenje balama bereseń dep wásiyat etip ketken. Sol sebepli Aydos Esengeldiniń úyine barıp quda túsip keledi.

Mısalda Qońırat hákimi Tóremurat suwıp haqqında sóz etiledi. Bunda “hákim” sózin alıp qarasaq, bul jalpı leksikada erte dáwirlerde hám búgingi kúnde de “basshı”, “bay qatlam wákili” degen maǵanalardı ańlatıp kelgen. Olar xalıqtı basqarıwshı ústem klas wákılleri bolıp esaplanadı. Bul shıǵarmanıń tiykarǵı ózegin usınday “biy”, “hákim”, “suwıp”, “padashı” sıyaqlı kásipik leksika quraydı. Bul atamaları kásip dep atawımızdıń tiykarǵı sebebi, erte dáwirlerdegi bay qatlam wákılleriniń tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti, alıp baratuǵın jumısı sol bolǵanlıǵı sebepli de jalpı kásiplik leksika dep esaplap otırmız.

Aydos óziniń másláhát orayında dem alıp otırǵanında aldına eki inisi Begis penen Mırjıq keledi. Olar ekewi toydıń másláhátin keńesiw ushın kelgen edi. Mırjıq óziniń toyınıń dábdebeli bolıwın, atı shıqqan baylardı shaqırıp qırıq úyge qonaq beriwın aytadı. Aydos bul gáplerdi esitkennen soń bunday dábdebeli toy berip baylarǵa jaǵıngannan göre, ash bolıp júrgen jetim-jesirlerge mal berip solardıń kewilin alayıq diydi. Bul gápler Begis penen Mırjıqqa jaqpaydı álbette. Olar dábdebeli toydı beredi, Aydos biy bolsa óziniń aytqanın qılıp qorasınan qırıq maldı shıǵarıp jetimlerge jeteletip jiberedi. Mırjıq penen Begis toy ótkennen soń kóshkinlerin jıynap kóship ketedi. Aydos jalǵız qaladı. Bul aralıqta bolsa, Dospanniń soqır ákesi Jaqsılıqtı sarı jılan shaǵıp óltirip jalǵız qalǵan boladı. Aydos biy Dospanniń aqıllı jáne dana jigit ekenligin bilgenligi ushın onı janına atqosshı etip saylap aladı. birinshi bólim usınday waqıyalardı óz ishine aladı.

“Atqosshı” bul atama “járdemshi”, “eń jaqın járdemshi” degen maánilerdi ańlatıwshı sóz bolıp esaplanadı. Aydos óziniń malların baǵatuǵın shopan Dospandı endi “atqosshısı” etip saylaydı. Bul da bir kásiplik leksika bolıp esaplanadı. Dospanniń Aydos biyge sawashlarda járdem berip júriwi, onıń isenimli adamı bolǵanlıǵı ushın da usı lawazımǵa saylaydı.

Biz keltirilgen mısallarda kásiplik leksika degenimizdiń ózi ne ekenligin, sonday-aq, kásiplik leksikanıń T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” roman trilogiyasınıń ekinshi kitabı esaplanǵan “Baxıtsızlar” shıǵarması mısasında úyrenip shıǵıwǵa háreket ettik. Endi biz dál sol kásiplik leksika haqqında sóz etemiz. Degen menen, kásiplik

leksikanıń endi “Maman biy ápsanı” misalında úyrenip shıǵamız. Hám bunday sózlerdiń shıǵarmada qollanıw órisi qay dárejede ekenligin analizleybiz.

“Wáleykum assalam! Asıq, ulım, jol alıs!

Noǵaylı jaǵalı aq bóz kóylektiń sırtınan sádep jaysız sargış jún shekpen, basına qara kiyiz qalpaq kiygen, iri gewdeli qarapáreń, ala q kóz jigirma jasar jigittiń keń qulashı, sarıqqan búrkittiń qanatlarında jayılıp, oń qolı ala ayaq torınıń, shep qolı aq boz attıń jılawın tutıwı máttál, júrip ketti, taw etegindegi shashaw awıldan qosarlanıp shıqqan páti menen qublaǵa qaray ketti.

Aq boz attıń ústinde melle shapanlı, aq sálleli, aq saqallı, ǵarrılıqtan eńsesi sál dúńkeygen Murat shayıq otır. Ala ayaq torınıń zer naǵıslı eri basına polat qalqan qıstırıp, oń jambasına qara qınaplı qılsh, iynine oq jay asınǵan, qara shekpenli, qaraq alpaqlı, saqalı aqsha qarday bolsa da boyı tik, qızıl júzli Orazan batır otır⁹”.

Keltirilgen misallargá názer salıp qarasańız, olarda “aq bóz kóylek, sargış jún shekpen, qalpaq, aq sálle h.t.b.” sózler keltirilgenligin kóresiz. Bular qaraqalpaqtıń yaǵnıy xalqımızdıń erte dáwirlerde basına, ústine kiygen milliy erler kiyimleri bolıp esaplanadı. Bul kiyimlerdi misal sıpatında keltirgenligimizdiń tiykarǵı sebebi, olar tigiwshi kásibiniń tiykarında dóregen milliylikimizdiń belgileri. Olardıń hár qaysısının óziniń milliy naǵısları boladı. Sol milliy naǵıslardı sol dáwirdegi sheber keste toqıwshılar qolları menen toqıǵan. Sol dáwirdegi hayal-qızlardıń da shuǵıllanatuǵın tiykarǵı kásipleri, tigiwshilik hám keste toqıw, kiyiz iyiriw sıyaqlılar bolǵan. Sol sebepli de joqarıda keltirilgen misallar usı kásiplik leksikaǵa tiyisli sózler bolıp esaplanadı.

“Maman otınshılardıń áńgimesin tıńlay berejaq edi, olar alıslap ketti. Qızıq! Jurt neler tuwralı aytıspaydı? Xalıqqa basshı bolıw – báhá olardıń talqısında bolıw. Qulaǵım esitpedi dew, qáte. Basshı bolsań, abaylı bolıw kerek eken. xalıqqa oń jaǵınnan kórinetuǵın isiń, tiliń, adamgershilik hújdanıń bolıwı kerek eken dep Maman túrgeldi”¹⁰.

Bul jerde keltirilgen “otınshılar” sózi jalpı tilde de, qaraqalpaq jalpı leksikasında da bárshege belgili bolǵan otın shawatuǵın, otındı mayda bóleklerge bólip kún kóretuǵın adamlarǵa qarata qollanılatuǵın sóz bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqtıń basshısı haqqında

⁹ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим». 2018. –Б.4.

¹⁰ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы.. – Нөкис: «Билим». 2019. –Б.5.

aytip atırǵan otınshılardıń sózlerin Maman esitip qalıp solarǵa juwmaq shıǵaradı. Jáne de:

“Maman anadan jetim edi. Anası “Aqtaban shubırındı” jılında qazalanǵan. Ákesi Orazan batır juńǵarlarǵa qarsı urısta altı jıl júrip, qaytıp shańıraq tikley almadı. Anasınan úsh jasında jetim qalǵan Mamandı Murat shayıq óz balaları menen qosıp tárbiyaladı, ózi úyinde ashqan mektepte basqalarǵa qosıp oqıttı. Maman ózgelerden zeyni ilgir, shaqqan bala bolıp ósti. Shayıq onı áweli shákirtleriniń sárkardası qılıp júrdi, soń onıń shaqqanlıǵı, ziyrekligi, kúshliligi, ǵayrı dindegilerge mehirsizligi ushın shayıqtıń ózi ertip kelip, usı qapıdan kirgizdi”¹¹.

Bul jerde Murat shayıq hám onıń kásibi tiykarında “muǵallım” ekenligi haqqında sóz boladı. Ol balalarǵa ilim-bilim sırların úyretiw ushın óz úyinen kishkene mektep ashadı hám sol jerde balalarǵa tárbiya beredi. “Muǵallım” sózi jalpı xalıqlıq leksikada tálim beriwshi, bilim beriwshi sıpatında túsindiriledi. Sonday-aq, búgingi kúnde bolsa, “pedagog” ataması qollanıladı. Onıń tiykarǵı mánisi bolsa “bala jetelewshi” degendi ańlatadı. Keleshek áwladtı tárbiyalawda tiykarǵı xızmet atqarıwshı shaxslar bolıp esaplanadı.

Jáne de: “Qara, balam, xalqım deseń, bularda xalqınnıń óshi ketpesin. Sawdagerlerimizdi qaytarmaǵanı ushın urǵın kelgenin ur, qaraqalpaq xalqın kimde-kim hálsiz kórip mensinbese, qalay jazalaytuǵının tanıt. Ayama. Ǵayrı din adamları misli eshek. Kúshi hadal, kókireginde janı barın jumsa hám musılman bolıwǵa úyret, dep tapsırdı”¹².

“Sawdager” kásibi erte dáwirlerde baylardıń tiykarǵı shuǵıllanatuǵın kásipleri bolǵan. Olar sawda menen shuǵıllanıw arqalı el kóriw, bir elden bir elge baratuǵın bolǵan. Olar bir-biri menen tovar almasıw arqalı sawda isleytuǵın bolǵan.

“Duzshılardıń basshısı kútá mehirli adam eken, irkilip. Azǵana suw, nan berdi”¹³.

Kuzma Borodin sawdagerlik penen shuǵıllanıw ushın kárwanlarǵa qosılıp sayaxatqa shıǵıp ketedi. Biraq uzaq jol júrip ábden haldan tayıp jatırǵanında duzshılar járdemi menen aman qaladı. Bul jerde keltirilgen “duzshı” sózi sol dáwirlerde shuǵıllanılǵan kásiplik leksikanıń bir túri desek asıra aytqan bolmaymız. Sebebi

¹¹ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.7.

¹² Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.7.

¹³ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкіс: «Билим». 2019. –Б.8.

shıǵarmada duzshılar kárwanı, duz satıwshılar dep keltirilgen. Soǵan baylanıslı sol dáwirdegi sawda-satıqtıń tiykarǵı bir túri duzshı bolıwı itimál.

“Birewi “eki kún shıdaǵan adam bolmaytuǵın edi, bul ele tiri ǵoy, kúshli kórinedi” dedi de, maǵan, “háy, orıs, sen Xiywa ushın nóker bolsań ba” – dedi”¹⁴.

Mısalda qollanılǵan “nóker” sózi xannıń áskerlerinen biri degen mánisti ańlatıwshı sóz bolıp esaplanadı. Sol dáwirlerde xanlardıń “áskerbasshısı”, “nókeri”, “júzbası” sıyaqlı kásipler bolǵan. Bul kásipte xannıń janında júrip xızmet etiwshı, áskeriy atlanıslarǵa shıǵıwshı jawınger jigitler xızmet etetuǵın bolǵan. Xanǵa jaqsı xızmet etken hám kúshli, shıdamlı adamdı ol ózine “nóker” etip alatuǵın bolǵan.

“Xannıń diywanbegisine kóp pul berdim de, xanlıqtıń arqa shegarasındaǵı elleri menen sóylesik júrgizetuǵın isenimli elshisi degen jarlıq xat jazdırıp aldım”¹⁵.

“Diywanbegi” sol dáwirdegi xannıń eń jaqın isenimli adamı, wáziri bolǵan. Saraydaǵı kóp ǵana jumısları menen, ásirese qarǵı máselesi menen shuǵıllanatuǵın isenli adamlarınan bolǵan.

Ulıwma juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, bul romanda da dál sonday kásiplik leksikalardan teń ǵana “diywanbegi, otınshı, atqosshı, biy, temirshı, nóker, muǵallım” sıyaqlı kásiplik leksikalardı ushıratıwımız múmkin. Basqa da káiplik leksikaǵa baylanıslı sózler kózge taslanbaydı. Óytkeni erte dáwirlerdegi xalıqtıń tek ǵana diyqansılıq hám sharwashılıq tiykarǵı kásibi bolǵanlıǵı ushın búgingi kúndegi sıyaqlı kásiplik leksikaǵa tán bolsan atamalar yáki qural-jaraqlar atları onsha kózge taslanbaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ә. Құрышжанов, С.Исаев. Көшпели сөзлер. «Билим және еңбек». 1964. №7. 20-бет.
2. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. Л. 1951. 355-бет.
3. Махмуд Қашǵарий. Devonu luǵatit turk. III tom. Toshkent. 1963. 167-bet.
4. Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим». 2019.

¹⁴ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим». 2019. –Б.7.

¹⁵ Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим». 2019. –Б.9.

5. Төлепберген Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкіс: «Билим». 2019.

Internet dárekleri

1. <http://uzedu.uz>. Ózbekistan Respublikası Xalıq tálimi vazirligi veb saytı
2. <http://kkuzedu.uz>. Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw Ministrliği veb saytı
3. <http://kitob.uz>. Ózbekistan Respublikası kitapları veb saytı
4. <http://natlib.uz>. Álisher Nawayı kitabxanası veb saytı

GLOBAL SCHOLARS
SCIENTIFIC PUBLISHING